

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕКОЛОГІЧНОСТІ СІМЕЙНОЇ СИСТЕМИ

У статті розглянуто проблему визначення психологічних чинників екологічності сімейної системи. Показано, що порушення екологічності функціонування сім'ї як системи відбувається через невиконання або неналежне виконання подружжям функцій сім'ї. Це призводить до того, що сім'я стає дисгармонійною (проблемною), а надалі дисфункційною. Дисфункційна сім'я детермінує викривлення особистісного розвитку, а отже невротичні розлади або девіантну поведінку.

Розроблено критерії, за якими можна визначити ступінь екологічності сімейних стосунків, а саме: повага до відмінностей; щирість у висловлюванні думок і почуттів; динамічність стосунків; обмін ролями; дотримання меж особистості; відкритість сім'ї; емоційна й духовна близькість.

Ключові слова: *сімейна система, функції сім'ї, критерії екологічності сімейних стосунків, невротичні розлади, девіантна поведінка*

Вступ. Сім'я, яка нормально функціонує, – це сім'я, яка відповідально виконує свої функції, унаслідок чого задовольняються потреби у зростанні й розвитку як сім'ї в цілому, так і кожного її члена. Порушення екологічності функціонування сімейної системи відбувається через невиконання або неналежне виконання функцій сім'ї. Це призводить до того, що сім'я стає дисгармонійною (проблемною), а надалі *дисфункційною*. Дисфункції, тобто порушення функціонування сім'ї – це такі особливості її життєдіяльності, які ускладнюють або перешкоджають виконанню сім'єю її функцій. Такі порушення можуть викликатися вельми широким колом факторів: особливостями особистості членів сім'ї і стосунків між ними, умовами життя сім'ї. Наприклад, причиною порушень виховних функцій сім'ї може стати і відсутність у батьків відповідних знань і навичок, і порушення їхніх стосунків (невміння дійти порозуміння з питань, пов'язаних із вихованням дітей) тощо.

Постановка наукової проблеми. У разі неналежного виконання сім'єю своїх функцій (або хоча б деяких із них) сім'я стає проблемною, тобто проблеми полягають у тому, що відповідні соціальні потреби членів сім'ї не задовольняються. Якщо ж переважна більшість функцій взагалі в сім'ї не представлена (що можна встанови-

ти, спираючись на критерії нормального функціонування сім'ї), то вона є дисфункційною. Отже, проблема полягає в тому, щоб визначити чинники порушення екологічності сімейної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі аналізу праць В. Сатир [3], К. Роджерса [2], К. Вітакера [1] можна дійти висновку, що дисфункційна сім'я у широкому значенні є системою, що детермінує викривлення в особистісному розвитку, а отже, і деадаптивну, девіантну поведінку або невротичні розлади одного чи кількох своїх членів. Існують певні типи дисфункційних сімей, причому кожен із типів спричиняє певний варіант девіантної поведінки дитини. Наприклад, у сім'ях, де подружжя емоційно роз'єднано, тобто там, де немає близьких теплих стосунків (подружжя не мають щирого контакту одне з одним, не обговорюють своїх глибинних почуттів, мрій, сумнівів, радощів та невдач), частіше виникають проблеми зі зловживанням алкоголем, наркотиками, або діти скоюють правопорушення. У сім'ях, дисфункція яких полягає в постійному порушенні меж особистості, де не існує чіткого розподілу між поколіннями в сім'ї (тобто авторитарні бабусі й дідусі, домінуючи над власними дітьми, перебирають на себе функцію виховання онуків), найчастіше девіантна поведінка виявляється в невротичних розладах, підвищеній тривожності та психосоматичних захворюваннях.

Мета статті: визначити чинники порушень екологічності сімейної системи та розробити критерії її нормального функціонування.

У сучасній Україні на можливість виконання сім'єю своїх функцій впливає ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Серед об'єктивних факторів слід найперше зазначити економічний. Рівень доходів більшості населення не дозволяє повною мірою задовольнити матеріальні потреби сім'ї. Однією з причин конфліктів у родині можуть стати невирішені економічні питання: заробітку, витрат, їхнє розподілення тощо. Наступним фактором є соціальна нестабільність. За відносно короткий термін відбулася зміна суспільного ладу, докорінним чином змінилась ідеологічна спрямованість суспільства тощо. Якщо батьківське покоління виховувалося під впливом радянської ідеології, то покоління сучасної молоді та підлітків знаходиться на перетині двох культурно-ідеологічних впливів. Насамперед це вплив західної зарубіжної культури (мультифільмів, відеофільмів, рекламно-інформаційної продукції тощо), різних "прогресивних" суспільних рухів, зокрема феміністичних, стали популярними ідеї, що сім'я застаріла, на зміну їй повинен прийти "пробний" шлюб, вільні стосунки, а то й взагалі життя спільною "комуніою", гомосексуальними сім'ями тощо. Відмова від сім'ї як форми регуляції статевих стосунків створює тривожну ситуацію.

Серед суб'єктивних факторів виникнення сімейних дисфункцій

слід виокремити насамперед існуючі стереотипи й упередження, що можуть вступати у суперечність із нинішніми реаліями життя. Одним з основних витоків стереотипів щодо ієрархії та ролей подружжя в шлюбі є елементи патріархальної свідомості у сучасному суспільстві. Хоча в усіх цивілізованих країнах уже давно задекларована рівність чоловіка і жінки, уявлення про перевагу чоловіків над жінками, залежність жінки від чоловіка й досі зберігаються.

Суб'єктивними факторами виникнення сімейних дисфункцій є також проблеми міжособистісних взаємин і рольової структури сім'ї, особливості особистості членів родини, взаємостосунків поколінь у сім'ї тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Зважаючи на зазначені вище об'єктивні та суб'єктивні фактори дисфункцій сім'ї, серед конкретних причин порушення екологічності сімейної системи можна виокремити наступні.

Помилковість при виборі партнера – ціннісні орієнтації та основні життєві принципи подружжя виявилися протилежними, а отже, несумісними. Наприклад, один із подружжя вважає, що виховання дітей – це найголовніша справа у житті, а інший – узагалі не бажає мати дітей. У період закоханості пара не зосереджувалася серйозно на цьому питанні, а в процесі подружнього життя виявляється, що очікування певного стилю поведінки від партнера залишилися невиправданими.

Незавершеність стосунків із батьківською родиною. Можливі два варіанти порушення: а) занадто часте звернення за порадою до батьків замість вирішення проблем сім'ї між подружжям; б) відмова від звернення за порадою до батьків або інших родичів за допомогою у вирішенні проблем через страх відчуття їхнє зверхнє ставлення, сором від наявності проблем у своєму сімейному житті. У цьому разі дружина чи чоловік намагається довести всім й переконати себе, що все чудово, чим заганяє “всередину” існуючі суперечності замість їхнього вирішення.

Втрата ілюзій (“синдром утопії”). Подружжя вважало, що вони оженилися за коханням і заради кохання, але очікуваного щастя не було. Найбільшою цінністю здавалася пристрасть, палке кохання, однак це відчуття було оманливим. У їхніх стосунках мали місце гіпертрофовані сексуальні фантазії, а зі звиканням і природним при цьому зменшенням пристрасті, такі стосунки втрачають зміст.

Страх перед відмінностями. Цей феномен полягає в тому, що подружжя розглядає відмінності у своїх поглядах і цінностях, як причину для сварок і розлучення. При цьому люди не розуміють, що через виховання батьків і зростання в певному соціумі вони мають певні уявлення про те, яким має бути їхнє подружнє життя. Вони

знають, як вони мають поводитися, але ці уявлення можуть не збігатися з уявленнями партнера.

Проблеми комунікації, при яких партнери не здатні до ведення переговорів за всіма проблемами їхнього життя. Відкрите, щире спілкування стає неможливим, що рано чи пізно руйнує їхні стосунки.

Потреба в домінуванні в одного з партнерів, яка детермінована його внутрішніми конфліктами або іншими особливостями особистості. Це призводить до появи у пригніченого партнера почуття провини, другорядності. У цьому разі пригнічений партнер провокує вищий рівень домінування над ним, що приводить до насильства в родині, на тлі якого у жертв насильства виникають фобії й навіть психічні порушення. Якщо ж партнер чинить опір домінуванню, шлюб розпадається.

Особистісна незрілість партнерів, що виявляється у прагненні до уникнення відповідальності. Одним із доказів доцільності та важливості офіційної реєстрації стосунків є той факт, що саме ця процедура вимагає від чоловіка та жінки оприлюднення своєї готовності до взаємної відповідальності і найголовніше – відповідальності за життя своєї майбутньої дитини.

Невідповідність мотиву рішення взяти шлюб функціям сім'ї. Мотиви вступу у шлюб не відповідають функціям сім'ї, наприклад, у тому разі, коли людина вступає до шлюбу заради підвищення соціального статусу, покращання матеріального добробуту, або якщо молоді люди розглядають шлюб як можливість утечі від батьків, або вимушені одружитися, оскільки партнерка завагітніла – такий шлюб від самого початку є проблемним.

Зважаючи на зазначене вище, причини й фактори порушення екології сімейної системи можна визначити чи є конкретна сім'я гармонійною – або ж дисгармонійною чи дисфункційною. Для цього необхідно спиратися на критерії нормального функціонування сім'ї.

1. *Повага до відмінностей.* Сім'я – це об'єднання двох культур, що були в кожного у батьківській сім'ї. Якщо один намагається нав'язати культуру стосунків своєї батьківської сім'ї, тобто перевищувати іншого, – це ознака дисфункції. У нормально функціонуючій сім'ї подружжя усвідомлює той факт, що кожен із них має право на своє бачення світу. Треба поважати відмінності, а не боятися їх. Страх перед відмінностями в поглядах на стосунки, традиції, стереотипи поведінки призводить до непорозумінь. Спільність не означає однаковість. Шлях до гармонізації сім'ї полягає у відкритому обговоренні питань, їхньому узгодженні, у взаємних поступках, а не прагненні до домінування. Якщо ж переможе стиль батьківської сім'ї одного з подружжя, то програють обоє. Найкраще – відокремитись від “Я-культура”, “Його-культура” та випрацювати своє “Ми-

культура”, тобто усвідомити, що “ми” – це нова, спільна культура сім’ї.

2. *Щирість у висловлюванні думок і почуттів.* Ідеться про особливості комунікацій. Якщо є порушення комунікації, то це дисфункція. Якщо подружжя вважає, що кохання несумісне з суперечностями, то вони уникають щиро висловлювати свої бажання, оцінки подій тощо. Неправильне упередження – “кохання означає згоду з усіма проявами партнера” – призводить до непорозумінь. Звідси очікування “читання думок”: “Ти повинен розуміти мене без слів”, “Я тебе кохаю, отже, знаю, що тобі потрібно”, “Якщо ти не розумієш, чому я образилась, то нам взагалі краще розійтись”, “Я бажаю тобі добра, отже, довіряй мені та роби те, що я кажу”. У цьому разі природні розбіжності у поглядах не обговорюються відкрито, а подружжя застосовує маніпуляцію: посилення на авторитет, традиції, сльози. Вияв цієї дисфункції – у неконгруентності. Найбільше ця дисфункція виявляється в тих сферах, які є для подружжя “закритими темами”. У нормально функціонуючій сім’ї люди не бояться відкрито висловлювати свої думки та почуття, у них немає закритих тем.

Порушення комунікації вказують не стільки на помилки окремих людей, скільки на проблему системи в цілому. Часто подружжю простіше звинуватити у проблемі одне одного, ніж шукати справжні причини в неправильних засобах комунікації, за які несуть відповідальність обоє. Застосовуючи системний підхід, варто акцентувати увагу не на зміні людей, а на зміні способів їхньої взаємодії, вивчати фактори, які впливають на проблему з комунікацією.

3. *Динамічність стосунків.* Шлюб – це процес. У нормі сімейна система завжди динамічна: змінюються правила, стереотипи, особистість кожного теж завжди знаходиться в розвитку (професійне, особистісне зростання). Якщо ж людина зупиняється в розвитку, якщо виникає ригідність стосунків, то відбувається їхня стагнація. Стагнація стосунків є ознакою дисфункції. Якщо зупинений розвиток, правила стали догмами, усе наперед відомо, то життя стає нудним.

Перешкодою до встановлення гармонійних стосунків у сім’ї є неправильне уявлення молоді, що запорукою щасливого сімейного життя є лише вдалий вибір партнера. Тобто, якщо вдалося знайти саме ту людину, “свою другу половинку”, усе буде гаразд, а якщо вийшла помилка – варто шукати іншу. Безумовно, вибір партнера має велике значення, проте дуже багато залежить від того, як розвиваються стосунки в ході подружнього життя. Отже, шлюб можна розглядати як ряд процесів, у якому взаємодіють люди. Кожен із подружжя ініціює ці зміни, сам бере в них участь і несе відповідальність за всі сфери функціонування сім’ї: сексуальне життя,

виховання дітей, взаємні економічні зобов'язання, спільний вибір житла тощо. Головним тут є відчуття та розуміння того, що шлюб є динамічним процесом, який створюється кожним учасником і безперервно стає все новим і новим.

4. *Обмін ролями.* Критерієм нормального функціонування сім'ї є гнучкість ролей. Це означає, що за необхідності члени сім'ї легко можуть змінити один одного, виконувати ту діяльність, що притаманна іншому. Наприклад, тато завжди ввечері грає з сином у шахи або розгадує кросворди, логічні задачі, отже, виступає в ролі того, хто розвиває сина інтелектуально. Мати в цей час готує вечерю. Однак коли батько у відрядженні, цю роль бере на себе мама, а вечерю вони готують потім разом із сином. У сім'ях, де є гнучкість ролей, ніколи не виникає питання, хто головний: домінуюча роль буває або ситуативною (нині один головний, завтра інший), або за сферами життєдіяльності сім'ї. Наприклад, якщо сім'я вирішує, який кухонний комбайн краще купити, то вирішальне слово залишається за мамою, оскільки в цій сфері домінує вона. Якщо ж сім'я обирає колір нових шпалер у кімнаті сина, то вирішальне слово буде за сином. У нормально функціонуючій сім'ї батькам не потрібно весь час доводити свій авторитет, вимагати слухняності і підкорення дітей лише тому, що вони діти. Навпаки, якщо чотирирічний син виграє у складанні пазлів у батька, то батько щиро вітає його, не боячись втратити свій авторитет через програш. У таких сім'ях регуляторами поведінки є спільно випрацьовані правила, а не чиясь домінуюча воля. Цим правилам підкорюються всі однаково. Наприклад, якщо в правила сім'ї входить попереджати, коли запізнюєшся, то батьки так само дотримуються цього правила, як і діти.

У сім'ях, де критерій "обмін ролями" відсутній, домінуюча позиція роками і в усіх ситуаціях зберігається за кимось одним. Ця владна роль визначається або соціальними стереотипами (чоловік – голова родини), або релігійними уявленнями, або особистісними рисами. Ролі в таких сім'ях жорсткі та фіксовані. Наприклад, якщо куховарити – справа дружини, то чоловік, який раніше від неї прийшов із роботи, сидітиме голодним і чекати її, але сам не стане готувати вечерю.

5. *Дотримання меж особистості.* Цей критерій регулює баланс єдності та свободи. У разі нормального функціонування члени сім'ї поважають особистісний простір кожного. Це стосується всіх – починаючи від іграшковою фортеці з кубиків, яку мама не чіпатиме без дозволу сина (хоча ця фортеця заважає їй мити підлогу), і завершуючи неприпустимістю читання SMS-повідомлень у телефоні дружини або перевірки її електронної пошти. Кожен член сім'ї почувується вільним, незалежним і має право сам регулювати ступінь близькості з іншими в певний час. У таких сім'ях дуже цінують ро-

динне спілкування, прагнуть проводити дозвілля сім'єю, але всі й цілком спокійно сприймають наявність особистих друзів, улюблених занять, належність до певних спільнот (спортивні клуби, релігійні та громадські організації) поза сім'єю.

У дисфункційних сім'ях єдність і свобода сприймаються як антагоністи. Тут відбувається поляризація: або прагнення до повного злиття, симбіозу, контролю, або роз'єднаність і байдужість.

У сім'ях з високим ступенем злиття (спаяності) перегородки між підсистемами виражені слабо. У вихованні дітей таким сім'ям притаманний стиль гіперопіки, їм недоступне поняття особистого простору дитини та її самостійності. Гіперопіка може подіяти на дитину руйнівним чином. Сім'ї, де дитину бояться “відпустити на свободу”, відгороджують її від будь-якого досвіду, який би дозволив подорослішати і стати більш незалежною, а отже, не виконують свою функцію щодо соціалізації дитини.

У роз'єднаних сім'ях, навпаки, межі підсистем є жорсткими і ригідними. Взаємодію в цих сім'ях можна визначити як байдужу. Людина в такій сім'ї може бути вільною й незалежною, але навряд чи відчує, що її підтримують і люблять, про неї піклуються. Сім'ю, яка нормально функціонує, характеризує “золота середина” між цими крайнощами. Межі між підсистемами чітко визначені; завдяки цьому члени сім'ї мають як міцні сімейні зв'язки, так і почуття незалежності.

6. Відкритість сім'ї. У разі нормального функціонування сім'ї вона є відкритим соціальним організмом. Родина є складовою ширшої соціальної системи, завжди відкритою для інших. Друзі, сусіди, родичі, колеги, друзі дітей залюбки входять у родинний простір, де їх приймають із радістю, без напруження та підозрілості. Приязні стосунки зі своїм соціальним середовищем, уміння співчувати, допомагати та приймати допомогу, відчуття єдності з людьми – це є дуже цінним досвідом для соціалізації дитини. Якщо в таких сім'ях виникають проблеми, то вони не соромляться “виносити сміття з хати”, а щиро звертаються за порадою до тих людей зі свого оточення, кому довіряють, або до фахівців (психологів, соціальних працівників). Тому за допомоги цих людей вони можуть успішно реалізовувати свої можливості, які дозволяють їм вирішити практично будь-які проблеми.

Натомість закриті сім'ї уникають дружнього спілкування будь із ким. У них може бути багато знайомих, ділових партнерів, але все це – “потрібні люди”, які важливі як засіб для досягнення цілей, але зовсім байдужі самі по собі. У цих сім'ях ставлення до людей настроєне, недовірливе, переважає зневага або заздрощі, суперництво, недобррозуміливість. Сім'ї з такою дисфункцією справді можна представити як закриті системи. Через цю закритість вони мають вкрай

обмежені ресурси й водночас нездатні до самостійного вирішення проблем.

7. *Емоційна й духовна близькість*. Цей критерій віддзеркалює сутність кохання, коли бажання бути разом зумовлено не тим, що ця близькість дає якусь користь (статус, матеріальні вигоди, сексуальне задоволення), а тим, що для людини найважливішим є саме її коханий. У цьому разі потреби та прагнення коханої людини постають на одному рівні зі своїми власними. Не вище своїх, як у разі токсичного кохання, і не нижче своїх, як у разі споживацького ставлення. Справжня близькість і відкритість не виникають одразу, це результат тривалої та копіткої роботи подружжя над собою, над своїми стосунками, результат спільних переживань, успіхів, труднощів, радощів і горя, розділених на двох. Цей життєвий досвід формує стійке відчуття ніжності, турботи, довіри, підтримки. Сім'я – це осередок безпеки, де люблять і цінують, де ніхто не образить і завжди зрозуміють.

Натомість у дисфункційних сім'ях панує недовіра, страх, відчуття самотності, непотрібності, зневага й непорозуміння, а часом й ненависть.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Нами виокремлено критерії, за якими можна визначити ступінь екологічності функціонування сімейної системи: 1) повага до відмінностей; 2) щирість у висловлюванні думок і почуттів; 3) динамічність стосунків; 4) обмін ролями; 5) дотримання меж особистості; 6) відкритість сім'ї; 7) емоційна й духовна близькість.

Перспективи дослідження полягають у визначенні типології дисафункційних сімей відповідно до варіантів поєднання невідповідностей у критеріях нормального функціонування сімейної системи.

Список використаних джерел

1. Витакер К. Полночные размышления семейного терапевта / К. Витакер. – М.: Класс, 1997.
2. Роджерс К. Психология супружеских отношений / К. Роджерс. – М., 2002.
3. Сатир В. Психотерапия семьи / В. Сатир; пер. с англ. – СПб.: Речь, 2000.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Vitaker K. Polnochnyye razmyshleniya semeynogo terapevta / K. Vitaker. – М.: Klass, 1997.
2. Rodzhers K. Psikhologiya supruzheskikh otnosheniy / K. Rodzhers. – М., 2002.
3. Satir V. Psikhoterapiya sem'i / V. Satir; per. s angl. – Spb. : Rech', 2000.

Максимова Н. Ю. Психологические факторы экологичности семейной системы

В статье рассмотрена проблема поиска психологических факторов экологичности семейной системы. Показано, что нарушение экологичности функционирования семьи как системы происходит из-за невыполнения или ненадлежащего исполнения супругами функций семьи. Это приводит к тому, что семья становится дисгармоничной (проблемной), а в дальнейшем дисфункциональной. В дисфункциональных семьях возникает искривление личностного развития, а следовательно невротические расстройства или девиантное поведение.

Разработаны критерии, по которым можно определить степень экологичности семейных отношений, а именно: уважение к различиям; искренность в выражении мыслей и чувств; динамичность отношений; обмен ролями; соблюдение границ личности; открытость семьи; эмоциональная и духовная близость.

Ключевые слова: *семейная система, функции семьи, критерии экологичности семейных отношений, невротические расстройства, девиантное поведение.*

Максымова Н. Psychological factors ecologicity of the family system

In the article the problem of psychological factors determining environmental family system. It is shown that environmental violations functioning of the family as a system is due to the failure or improper performance spouses family functions. This leads to the fact that the family is disharmonious (problem), and further dysfunctional. Dysfunctional family in a broad sense is a system that determines the curvature of personal development, and therefore, maladaptive, deviant behavior or neurotic disorder one or more of its members. It is proved that the ability to perform their family functions influenced by a number of objective and subjective factors. Among the objective factors should first be noted economic. The income level of most of the population does not allow to fully satisfy the material needs of the family, which is one of the causes of conflict in the family. Another objective factor is social instability resulting from changes in the social system, and the fact that the generation of today's youth and young adults is at the intersection of two cultural and ideological influences.

The criteria by which to determine the degree of environmental compatibility of family relationships, namely respect for difference; sincerity of expression and feelings; dynamic relationships; exchange of roles; compliance with the limits of the individual; Openness family; emotional and spiritual intimacy.

Keywords: *family system, family functions, criteria for environmental family relationships, neurotic disorders, deviant behavior*